

БЪЛГАРСКИЯТ НАЦИОНАЛЕН ХАРАКТЕР ЗА 30 ГОДИНИ „НЕЖНА РЕВОЛЮЦИЯ“

Христо Милков

Доцент, доктор по история, Институт за исторически изследвания
при Българската академия на науките, бул. „Шипченски проход“, № 52, бл. 17,
София 1111, България, makria@mail.bg, ORCID: 0000-0002-6984-0804

Първите стъпки на моите изследвания съвпадат с първите стъпки на демокрацията у нас преди повече от 30 години: на 10 ноември 1989 г. беше пленумът на ЦК на БКП, на който Тодор Живков си подаде оставката. На 17 ноември беше митингът, организиран от политическите и обществените сили към ОФ, а на следващия ден – първият антикомунистически митинг. На 7 декември бе учреден СДС, а три дни по-късно се състоя първата му изява – митингът пред храм-паметника „Св. Александър Невски“.

Проучванията ми се опират на архив, който се трупа и досега още от прохождането на демокрацията у нас. В него влизат над 2000 лозунга само за 1989–1990 г., над 2000 графита, партийни платформи, течения на вестници, списания, бюлетини, серии от интервюта с политически дейци и граждани, скандирания, възгласи, плакати, магнетофонни записи.

Преди и след 10 ноември 1989 г. на руска фланелка от времето на преустройството е отпечатан един симптоматичен лозунг: „Перестройка, а не перекройка“. „Промени, а не премени“, както предупреждава и един наш принос в този дух. Има едно твърдо ядро – и преди, и сега. Това са онези черти на характера на българина, които са били и ще бъдат определящи за него и преди, и след тази дата. „Преди“ смазващият калъп на „единствено правилната“ идеология оформяше единствено възможните характери, действаше като мидена черупка, принуждаваща хората да свият индивидуалността си. „След“ черупката се отвори и нейното съдържание бе въвлечено във вихрушката на политическите страсти.

Българинът почти заприлича на „рицар без броня“. Само че вместо „традиционните“ рицарски добродетели – благородство и храброст, у него се разкриха с пълна сила адаптивност и имитаторство, реализъм и прямота, грубост и просташина, лошотия, злоба и омраза, за изявата на които материалът бе събиран от „обективни“ медии, субективни впечатления, автентични записи и лозунги по площадите.

Ключови думи: „нежна революция“, България, демокрацията, български характер.

BULGARIAN NATIONAL CHARACTER FOR 30 YEARS OF «TENDER REVOLUTION»

Hristo Milkov

Associate Professor, PhD, Institute of historical studies,
Bulgarian Academy of Sciences, 52 Blvd. Shipchenski Prohod, bl. 17,
Sofia 1111, Bulgaria, makria@mail.bg, ORCID: 0000-0002-6984-0804

The first steps of my research coincide with the first steps of democracy in our country 30 years ago: on November 10, 1989, was the plenum of the Central Committee of the Bulgarian Communist Party, at which Todor Zhivkov resigned. On November 17 was the meeting, organized by the political and social forces in a communist Patriotic Front, and the next day – the first anti-communist meeting. The Union of the Democratic Forces was established on December 7, 1989, after three days – its first event took place – the rally in front of the church monument “St. Alexander Nevsky”.

My research is based on my personal archive accumulate since the beginning of democracy in our country. It includes more than 2000 slogans only from 1989–1990, more than 2000 graffiti, party platforms,

newspaper, magazines, newsletters, and a series of interviews with politicians and citizens, chants, shouts, posters, tape recordings.

Before and after November 10, 1989. One symptomatic slogan was printed on a Russian T-shirt from the reconstruction: Perestroika, not reshape. Changes, not arrays, or, as one of the Bulgarian contributions in this spirit warns. There is a solid core – both before and now. These are the traits of the character of the Bulgarian, which were decisive before and after this date. Before the crushing cast of the single right ideology shaped the single possible characters, it acted like a mussel shell, forcing people to shrink their individuality. After the valve opened and its contents were drawn into the whirlwind of political passions.

The Bulgarian almost resembles a knight without armor. But instead of the traditional knight virtues – nobility and courage, he revealed with full force adaptability and imitation, realism and straightforwardness, rudeness and vulgarity, wickedness, malice and hatred, for the expression of which the material was collected by objective media, subjective impressions, authentic recordings and slogans in the squares.

Keywords: tender revolution, Bulgaria, democracy, Bulgarian character.

Повече от 30 години работя по темата за българската съвременна история, за българската съвременна митология. Десет години след 10 ноември 1989 г. се роди монография под заглавие „Митове в синьо и червено“ (Milkov 1999, 170), а след още 20 години – друга: „Под ръка с демокрацията. 30 години „нежна революция“ (Milkov 2019, 384). Изследванията ми обхващат периода от 10 юни 1989 г. до първите избори за Велико народно събрание от 10–17 юни 1990 г. и първата студентска окупационна стачка от 10 юни. Те се опират основно на личния ми архив, който включва над 2000 лозунга само за 1989–1990 г., над 2000 графита, партийни платформи и документи, течения от вестници, списания, бюлетини, серии от интервюта с политически дейци и граждани, анкети, осъществени от мен, като например „На какво ви научи предизборната борба?“, „Какво е за Вас Георги Димитров?“ (по повод погребението на тленните му останки); анкета за резултатите от първия тур на изборите и пр.

Присъствал съм на повечето важни събития, които разглеждам: 17 ноември 1989 г. – митинга на Отечествения фронт; 18 ноември 1989 г. – митинга пред „Св. Александър Невски“ на зародилата се опозиция; 13 декември 1989 г. – митинга, на който се постави въпросът за отмяната на член 1 от Конституцията и на следващия ден – 14 декември – „живата верига“, опасала Народното събрание; 3 март 1990 г. – митинга за новото име на БКП пред БНБ и отговора на Съюза на демократичните сили (СДС) – митинга от същия ден пред катедралния храм „Св. Александър Невски“, на който бе отбелязан и рожденият ден на Желю Желев и пр. Стремил съм се да „видя“ не само какво става в София, но и в провинцията (в архива е включена значителна част от лозунгите на опозицията от 22 ноември 1989 г. и на първия митинг на СДС от 10 декември с.г. във Варна).

В колекцията ми влизат графити от Паметника на Съветската армия, Стария нотариат – те отдавна са изтрити, и от вече несъществуващия мавзолей на Георги Димитров, и от редица софийски училища, от стени, телефонни будки и т.н.

В работата ми моят стремеж е бил максимална пълнота на източниците и възможно най-голямо разнообразие на гледните точки, за да се избегнат черно-белият подход и възможното политизиране. Друга важна идея беше да разгледам явленията в сравнителен план – между един или друг митинг, между една или друга личност. Винаги съм се ръководил от мисълта, че един историк, за да бъде в равновесие със себе си, трябва да остави „политическите си пантофи“ пред своя праг. Но само на първата студентска стачка на територията на Софийския университет „Свети Климент Охридски“ в навечерието на изборите за Велико народно събрание от 1990 г. бях изхвърлен от нейните „комисари“ осем пъти, макар че имах пропуск „Преса“, получен от в. „Младеж“.

Като се отворят кингстоните на една подводница – тя потъва. Българската не само не потъна, но се издигна (инат!). Митингите от 17 и 18 ноември 1989 г. наистина бяха клапани. Какво изпуснаха те? Преди всичко – въздишка на облекчение. Въз основа на 205 лозунга (разбира се, това не бяха всичките) ще се опитам без претенции за изчерпателност и за последна дума (не дай Боже, та тя не би могла да бъде казана и след 50 години) да направя анализ на това кой стоеше зад лозунгите, какви искания издигнаха различните групи, може ли да се очертае една платформа, с която правителството не би могло да не се

съобрази, ако държи да запази и без това крехкото доверие на гражданите. Накрая, един голям, може би най-големият и основен въпрос – като какъв се прояви българинът – култура, морал, съвест.

Открояваха ли се отделни групи в огромното множество от хора пред Народното събрание и пред храм-паметника „Свети Александър Невски“? Нарочно взимам присъстващите и на двата митинга, защото и на единия, и на другия българинът „правеше“ една и съща история – своята. Трудно е да се отговори на този въпрос. Има общочовешки стойности, чието накърняване предизвиква протест у всеки честен човек, независимо от социалната, професионалната или друга категория, към която принадлежи. Единадесет лозунга искаха свобода, 10 – гласност, 9 – демокрация. Един от лозунгите от 18 ноември недвусмислено заявяваше: „За възраждане на духовните ценности на българина“.

Все пак „ведеше“ интелигенцията. Тук не говоря за организацията, която особено в съботния митинг безусловно ѝ принадлежеше, а за „присъствието“, което личеше в стила, находчивостта, подробностите. Щё ми се да вярвам, че към нея не са принадлежали хора, искащи смърт и кървава разправа, а такива изобилстваха.

Открояваха се някои нейни „отряди“, както гласи „щампата“. Юристите излязоха с призивите: „Съдебната палата е символ на законността, върнете ни я“ и „Съдебната палата не е музей“. Свещениците правеха впечатление не само с организираността си като група, но и с цялото си „представяне“: със символиката – българско знаме с кръст за връх, плащаница с лозунг „Свещеникът – носител на народната съвест“, мисли от Библията с „биещата“ в много посоки философска платформа. В 22 лозунга – на четвърто място след тези за социална справедливост; 22 – с искане за съд, и за причините за положението – 12, тя поставяше въпроси от „Вероучение в училищата“ и „Радиото, телевизията и печатът – трибуна и за християнството“, та до „Библия във всеки дом“.

Не мина естествено и без студентството. „Чисто“ студентски въпроси, естествено, присъстваха. Но въз основа на лозунгите не можеше да се определи точният размер на участието на българските студенти, защото за щастие те започнаха да възвръщат статута си на една от най-активните части на нацията и съответно да поставят и да се опитват да решават нейните най-наболели проблеми. „Преустройството е и в наши ръце“ – гласеше един от лозунгите, оставени в градинката на Софийския университет след съботния митинг.

Интересна е полемиката, „разгърнала“ се върху него. Той е подписан от НСД – Независимо студентско движение. Някой обаче е „разчел“ тези инициали като „Национално социално движение“ и е добавил в скоби „А. Ц.“ – Александър Цанков. Друг, за да не остави никаква вероятност за съмнение „за какво става дума“, е изписал инициалите на националсоциалистическата работническа партия на Хитлер. Във в. „Работническо дело“ от 21.10.1989 г. в уводната статия имаше оценката „екстремистки прояви“ за митингите. Дали този, който стои зад статията, определя и ОФ-митингът като „екстремистки“?! (Rabotnicheskoto delo 1989). Лозунги като този призовавали „за окачване на кожата им“, дори тази „полемика“ – биха могли да дадат повод на някого, за когото митингите от 17 и 18 ноември са били „погълкване на принципите“, да окачи етикета „екстремизъм“ на цялата изява на чистота, честност и искреност. Преди изграждането на солидни гаранции за необратимост на процесите не трябва по никакъв начин на този „някой“ да се дава подобна „сламка“.

Вижда се, че тези лозунги имат доста интересен живот: от „предродилния“ етап в съзнанието на автора им, та до „раждането“ и „сътворението“, докато станат неразделна част от едно лице, два юмука, образ и текст. След това, като свърши митингът, в по-оптимистичния вариант биваха оставяни на видни места като градинки, площици и т.н. Но имаше и един, много меко казано, „неоптимистичен“, да не кажа направо – варварски вариант, пак част от демокрацията. Някои „борци“ мачкаха, късаха, слагаха кален отпечатък от подметка за подпис. Така някои от тези творения се оказваха зверски „обработени“ в кофите или направо в локвите. Интересно обаче, че в някои от тези случаи, благодарение на съвестта и труда на българските музейни работници от Националния исторически музей, бяха запазени лозунги и плакати в хранилището на музея.

„Независимите“ не само организираха, но и дадоха кадър сред присъстващите: показателно е участието на „Екогласност“ с три лозунга. От тях най-характерен е този с перифразата на Вазов: „И в няколко века, и не тайно и не полека, народът порасна на няколко

века“. С всичките им заслуги, звучи доста грандомански... Известно ми е, че профсъюзът „Подкрепа“ е бил пригответил 16 лозунга за съботния митинг, като „Учителският хляб горчи“ и „Болен здрав носит“.

Многобройните ученици, висящи по дървета и балкони, крещящи, без да щадят гласните си струни, в един от малкото си лозунги искаха гласност.

Имаше един социалдемократически лозунг, а такава партия още нямаше, липсваше и земеделското представяне. Дано този, който искаше възстановяването на БЗНС „Никола Петков“, наистина да е бил издигнат от земеделец...

В осем лозунга изявяваха своите тежнения мюсюлманите. Самото им количество говореше, че изборът на позицията по този въпрос е един от най-острите проблеми, които стоят пред българското правителство.

Може да се отграгничи и групата на активните борци и на репресираните, които помнят Горуня и ген. Анев и искат „съд за техните убийци“.

В само 3 от общо 205 лозунга можеше да се открие пряко „антисоциалистическо“ съдържание.

Вижда се, че екипажът на българската „жълта подводница“ е много разнороден, но не всичките му членове си бяха сложили отличителни знаци. Между тях имаше много повече общи черти, отколкото различия. Главната сред тях беше Знанието – за миналото и за бъдещето.

Двадесет и един лозунга, искащи съд за виновниците, категорично посочваха Тодор Живков за главен такъв, заедно с осемте, насочени лично срещу него (общо 29 или над 1/7 от всички!). Някъде грубо, злобно, ще кажа и по-силна дума, зловещо, показваха назрялата необходимост от очистване на нашето общество. Не само от причинителите на кризата – най-лесно е да се коли и беси! Но също и вътрешно очистване на самите тези хора, които искат съд, смърт, кръв, за да няма „правешка държава“, „тошизъм“, „тодоритаризъм“. Не убийството и разрушението са пътищата, по които трябва да се върви, и затова за мен обнадеждаващ е лозунгът „Не отмъщение, а справедлив съд“, както и призивът към милосърдие на йеромонах Христофор Събев.

Дванадесет лозунга разкриваха причините за положението, в което е българската „версия“ на социализма: „Тодор Живков сам ли направи тези безобразия“, „Тодор Живков е рожба на тоталитарната система“, „Не оставяйте днес да ви преустройват тези, които се устройваха вчера“ (от вица „Най-мразим да ме преустройват устроени“). Многобройни бяха искания за контрол върху Народното събрание, правителството, БКП – подобни лозунги даваха да се разбере, че българският народ е „наясно“ защо е „На Ръ Ба“.

Освен това той беше наясно и как да прескочи пропастта. Шестте лозунга с основна мисъл „Живковци се преустройват“, „Хора, бдете, да не стане ноември април“ (алюзия за Априлския пленум на ЦК на БКП през 1956 г. – и тогава с гръм и трясък се преустроихме) и призивът „Не решавайте съдбата ни единогласно“ (визираше се освен утвърдената практика и последната сесия на Народното събрание), по категоричен начин разкриваха волята на хората да има гаранции във всички посоки... „Хитър Петър“ върху един от портретите на новия лидер Петър Младенов – по такъв начин беше изразена версията за промяната, оценката и в крайна сметка доброжелателността за президента председател, доверието „на кредит“, което новият държавен глава трябваше да оправдае чрез действия, а не на думи (иначе отдавна не бяха чували да говори литературно български език).

Записах си лозунгите, когато едно момиче пред Народното събрание сподели до мен: „Виждали ли сте толкова много щастливи хора?“. У мен нямаше чувство за щастие – нито на първия, нито на втория митинг. Беше ми и много тъжно, и много приятно. Викаха на воля и млади, и стари. Аз записах лозунги, афиши, възгласи, скандирания, материал – богат. За съжаление, още с първите стъпки на демокрацията се появи фалшгът. Докато пред катедралния храм „Свети Александър Невски“ се издигаха лозунги в подкрепа на турците и мюсюлманите, отзад „определени“ хора подвикваха: „Хайде стига с тия турци!“. Други хора, които принадлежаха към интелигенцията, идваха „да се навикат“, когато вече никои не можеше да им направи нищо.

Лозунгите винаги са били най-достоверните исторически източници. Те пишеха българската история, нашата история. А историята на България не може без Левски, българинът не може да не се преклони пред Апостола. Ето защо се издигна: „За чиста и свята

република“. Българинът не може и без Вазов. Издигна се „перифразираното“ „И не тайно, и не полека, народът *порасте* с няколко века“... Не можем да не се преклоним и пред „Къде си върна ти любов на народна...“. Особено, когато режимът цели 45 години е погубвал „народната любов“ и следващото ръководство трябва доста да направи, за да я спечели. И разбира се, не може без поука: „Всичко се купува, освен любовта на народа“.

Народното творчество беше носено в ръцете на хората: „Помни Девети, пази Десети!“; „Да успеем, а не да оцеем“, „А сега накъде, „От големците се боят и горите“, „Заменям бял трабант за черен мерцедес (и беше добавен телефонен номер)“, „Не правешка, а правова държава“, „Времето е в нас, а няма време...“, „Долу переструквите“, „Враг номер едно – егоизъм“, „Никога вече тодоритаризъм!“, „Тошизма падна!“, „Феодално имение или правова държава“, „С демократичните сърп и чук стигнахме до тук“, „Народу – народното“.

Още с проходаването на демокрацията се срещнахме с манипулацията, вече на ново равнище. „Димитров е живял и без УБО“ се заявяваше убедено на първия митинг на опозицията. Бяхме близки семейства с охраната на Георги Димитров, близки сме и до днес с неговата съпруга. Водачи от неговия ранг от международен мащаб напълно естествено имат охрана. Всъщност доста сърчно се влага противопоставянето на съвременните партийни и държавни ръководители, „оградени“ от УБО и „окопани“ в своите резиденции, и образа на човека, който върви по улиците и се ръкува с хората.

И наред с тях сериозните, политически прозиращите същността на новата политика, такава, каквато я искат и чувстват хората: „Искаме социална справедливост“, „Никога вече диктатура“, „Не решавайте съдбата ни единогласно“, „Свободата е в сърцето на човека“, „Нов свят – борба за човешка правда“, „Гласност – за всичко“, „Искаме свободна и демократична България“, „Промени сега, демокрация – днес, гласност – веднага“, „Не на партийната номенклатура“, „Искаме отговори, а не лозунги“, „Стига лозунги“. Но връх на абсурда беше призивът: „Не опозиция, а плурализъм“ – как да не извикаш с чисто сърце: „Де-мо-кра-ция!!!“.

Оформи се една група лозунги, изписани от ръцете на юристи: „Законодателната, съдебната и изпълнителната власт – независими“, „Да се реформира политическата система на България радикално“, „Съдебната палата е символ на законността – върнете ни я“, „Съдебната палата не е музей“, „Виновните – на съд“.

Без съмнение, не могат да се подминат лозунгите, от които струят като мощно течение скептицизмът, съмнението, разбира се – и надеждата, и оптимизмът. Не могат да се отделият „Гласност, кислород, салам“ и „Дайте гласност на ученика“.

Не мога да пропусна тези, в които се искат смърт и възмездие. А те са много – 18% от написаните 168 лозунга. Много ни се е насъбрало. От действително преживяното, от мълвата, от слуховете, от манипулациите. Дали ще има съд – не знам, но вече има партийна и държавна комисия за обследване.

Твърде лесно се гледа на човешкия живот. Трябва ли да припомним, че преди 9 септември 1944 г. най-високата награда – 50 000, за предателство на партизанин е взета от жена, призвана да създава и да съхранява живот. Камбуровият род, към който принадлежа, дава две глави – политкомисар на Тузлушката чета и дъщеря му Анка – секретар на РМС. След Девети септември председател на Народния съд в Търговище е Камбуров – баща и дядо. След присъдите старецът ляга сред пепелището на старата къща, разговаря с мъртвите и след три дни умира. Смъртта не поправя смъртта. И това нечия ръка го бе написала на първия опозиционен митинг: „Колко трудно е човек да се отгледа, а колко лесно след това на него се гледа“.

На митингите се роди нов фолклор. Например на 18.11.1989 г. жена в едната ръка държеше в. „Работническо дело“ – вот на недоверие; а в другата – „Фашизъм“ на Желю Желев и „Лице“ на Блага Димитрова. Пак там се размахваха тези техни книги.

Въз основа на лозунгите можеше да се очертае една истинска платформа на „низините“, с която правителството не може да не се съобрази, да не изпълни, ако държи на доверието, на поддръжката на хората.

Свобода (11) – „Диша ми се, искам въздух, гладен съм, искам да живея“.

Гласност (10), тук е и искането за реформа на средствата за масово осведомяване, и това за обективна информация, но гласност пълна, а не регулирана.

Демокрация (10).

Свободни избори (4), условие, за да се постигне всичко това, някои искат извънредни избори („...сега, веднага“).

Социална справедливост (22) плюс шест срещу „червената буржоазия“ и милионерите, плюс пет за предаване на резиденциите. Тези 33 лозунга показват колко социално угнетени са се чувствали хората в едно общество, наричащо се социалистическо и деклариращо, че се основава на принципа „Всекиму според труда“.

Реформа на партийната система (4). Тук спокойно могат да се добавят и тези, които разкриват причините за кризата.

Разделение на властите (2).

Ликвидиране на репресивния апарат (4). „Изхвърлете... червените барети, вътрешните войски, Държавна сигурност“.

Преустройство (6) навсякъде и във всичко.

Правова държава (2).

Демонтаж на командно-административната система (1).

Контрол на Народното събрание, правителството и другите органи на властта (3).

Разследване на „действието“ на Тодор Живков и приближените му (21). Цифрата е достатъчно ярка, за да покаже неотложността на тази мярка.

Защита на природата (3). Всъщност, спасяване на природата.

Без това не може. Кислородът свърши. Може би търпението. Много на място звучи лозунгът „Да станем граждани, а не трудещи се“. Да не допуснем, да ни обезличават повече. „България не е сметище“. Ние не сме боклук. „Не чакаме свободата, ще си я вземем сами!“

Би трябвало тук да свърша. Ще си позволя още няколко думи по темата като какъв се прояви българинът на 17 и 18 ноември 1989 г. Преди всичко не може да се отрече усетът към момента. Може би прекалено много сме чакали. А може би сме изтискали всичко, което е било възможно от предишния режим. Много конгреси, пленуми, решения бяха наречени „исторически“. „Исторически“ бяха митингите. На тях отново започнахме да правим история. На тях „хванахме бика за рогата“. Дори самото разрешение за митинга от 18 ноември с всички пласт демагогия беше нещо непознато в нашата практика. „Ние си взехме сами свободата“ казва един от посочените лозунги.

Освен усет към момента и решителност за действие (пак се питам, дали не е закъсняла) чрез платформата на митингите се проявиха и прозорливост, и пресметливост, защото исканията са насочени надалеч, но се искат и гаранции, да не би да бъде предотвратено тяхното изпълнение. Злобата, жестокостта, отмъстителността, които личаха в някои от лозунгите, показваха ниска политическа култура (ще припомня, че ораторите бяха прекъсвани с дюдюкания и отпращани), не особено висок морал (дело само на единици!!!). Естествено многобройните искания за социална справедливост, заедно с тези за съд, заедно със стрелите срещу Тодор Живков показваха колко много се е трупало...

И тъй „жълтата подводница“ имаше нов капитан. Сменени бяха и някои офицери, но след митингите никой не се чувстваше прост моряк.

Преди и след 10 ноември 1989 г. – повече от тридесет години по-късно. На руска фланелка от времето на преустройството е отпечатан един симптоматичен лозунг: „Престройка, не прекройка“. „Промени, а не премени“, както предупреждава един наш принос в този дух. Незаменима е хубавата българска пословица „Преобул се Илия, пак в тия“. Има едно твърдо ядро – и преди, и сега, както звучи в песните от футболните агитки. Това са онези черти на българина, които са били и ще бъдат определящи за него и преди, и след тази дата. И ако тя изобщо има някакво място като разграничителна, то е, защото след нея нашето общество заприлича на група „с повишен медико-социален риск“. „Преди“ смазващият калъп на „единствено правилната“ идеология оформяше единствено възможните характери, действаше като мидена черупка, принуждаваща хората да свият индивидуалността си. „След“ черупката се отвори и нейното съдържание бе въввлечено във вихрушката на политическите страсти.

Българинът почти заприлича на „рицар без броня“ (не че като имаше броня, беше рицар), само че вместо „традиционните“ рицарски добродетели – благородство и храброст, у него се разкриха с пълна сила адаптивност и реализъм, прямота и много други качества,

за изявата на които материалът бе събиран от „обективни“ медии, субективни впечатления, автентични записи и лозунги по площадите.

След 10 ноември 1989 г. показахме чудеса от АДАПТИВНОСТ към новите реалности у нас, доколкото изобщо ги имаше, към Европа и света. Не напразно се преустройваме от 1956 г., та сме натрупали завидно количество „преустройствена“ енергия и опит. Противно на поговорката „Гладна мечка хоро не играе“, ние скачахме в ритъма на модерна музика по митинги. Няма значение дали ще е на „преустроената“ БСП, на първия митинг на която гора от национални и партийни флагчета стройно се пречупваше, сякаш ще я издуха вятърът; или на „новоустроения“ СДС с викове: „Ние сме с вас, защото и вие сте с нас!“ и със знака „Виктория“.

Българинът разкри поразителна склонност към ИМИТАТОРСТВО. От „рутинното“ постижение отпреди 10 ноември да имитира „човека от народа“ Тодор Живков, той достигна до висшето изкуство да се прави на демократ, че и да се вживява в ролята си и да си вярва. За нищожно кратко време се отрететираха „демократичните“ сценарии на митинги по европейски. Не че има нещо лошо в смазаните и излъскани зрелища с типични плакати и фабрични знамена с един и същ размер, но вече не мога с ръка на сърцето да кажа, че написаното на даден лозунг е част от вътрешната същност на човека, който го държи.

Адаптивността сама по себе си, която е условие за оцеляване, би довела до пълно обезличаване, ако в българския характер не изпъкнаха и качества като реализъм, прямота, чувство за хумор, наред с които тя образува непоклатим блок, придобиващ понякога зловеща отсянка.

Например РЕАЛИЗМЪТ на нашия народ може да накара и най-изкусния политик (а у нас такива са много, много малко) да се откаже от кариерата си (а у нас това не става, поради липса на морал). Много на място Кеворк Кеворкян пише: „Нашият народ не приема нищо на вересия. През последните десетилетия съвсем...“ (Demokratsia 1990).

Народът знаеше причините за кризата: „Един Тодор Живков история не прави“, „Българийо, едва ли сам те той разсипа“. Можда да посочи поименно виновниците за нея и да поиска съд за тях. Българинът бе наясно, че „няма права без гаранция за тяхната защита“ и затова едно от основните искания и на митингите, и на „кръглата маса“ бе създаването на баланс между властите и на президентска институция, която да е опора на везните. Не е случаен лозунгът: „Стига козметика – искаме промени!“, както и този: „Промяна, а не премяна!“. Показахме и усет кога едно обещание се е изчерпило и веднага „поставихме“: „Не искаме преустройство, а ново държавно устройство!“. Достатъчно лутания е имало досега между заповедите и обещанията, та пред избора между здравословния скептицизъм и съпното доверие българинът без колебание посочи първия.

На XIV извънреден конгрес на екс-БКП се изказаха редица здрави мисли наред с присъветието на „здравите сили“. М. Господинова пише: „Огладнял народ не харесва никоя партия“ (Demokratiya 1990). Въобще българинът е стъпил здраво на земята и наред с готовността си да се обръща като ветропоказател по вятъра на промяната (бил той източен или западен), нашият човек си гледа келепира. Ако на някого му звучи срамно, предлагам много „по-благородно“ звучащото „пазарно-икономическа печалба“. Той няма да хвърли току-така бюлетината, а ще гледа кой му дава гаранции за необратимост за демокрация по български, сигурност, хляб. На граждански войни и глад сме се натърпели в историята си.

Реализмът органично се преплита с ПРЯМОТАТА – качество, дълбоко скривано в годините на бившия режим и изявило се в пълна степен след 10 ноември. Заваляха въпроси, отговорите на които понякога даваха хора, без да чакат благословия от висша инстанция: „Къде са парите за Стражица?“, „Милионите за Правец, фургоните за Стражица“, „С 25 лева ли ще увеличаваме раждаемостта на България?“. И най-страшният, който пада като ножа на гилотината: „Пак ли ще ни излъжат?“. Това е прямотата на свободния човек, който казва истината право в очите и няма да я спести и на „силните на деня“.

Наред с прямотата на свободния човек се изяви и тази на отчаяния, който няма какво да губи: „Пет деца сме на улицата – искаме покрив“, „Уморихме се 45 години да строим Вавилонски кули“. Не зная кой е по-опасен. Във всеки случай и единият, и другият могат да кажат в един глас: „Край на парада!“.

Един лозунг предупреждава: „Нашите деца гледат!“.

Открай време една от определящите черти на характера на българина е била неговата ЛЮБОВ КЪМ ДЕЦАТА.

В последно време тя се проявяваше нееднозначно. От една страна, по „традиционния“ начин – той винаги е давал и дава мило и драго за тях. Например резидентите. Те бяха от големите валутни капиталовложения за „привилегирани“ възрастни. Неслучайно едни от лозунгите бяха те да станат детски и здравни заведения.

От друга страна, по един напълно безотговорен начин децата за кой ли път бяха въввлечени в политическата борба, за да предизвикат фалшиво умиление и да създават изкуствена масовост и колорит пред камерите и по площадите и улици.

Показателни са примерите с митингите от 18 ноември – първият митинг на антикомунистическата опозиция, и на 14 декември 1989 г. – „живата верига“, опасала Народното събрание с искане да се отхвърли член 1-ви от Конституцията за ръководната роля на БКП. На първия едно малко дете държеше плакат „Само Младенов, долу Живков!“. Едва ли е разбирало за какво става дума. Следователно неговите родители още от ранните му години възпитават един бъдещ демагог... На втория митинг на врата на едно бебе бе закачена табелка с надпис „И аз не искам член 1“. Все пак над всички се „извисяваха“ децата, които на първия митинг на БСП на 13 декември 1989 г. търчаха по стълбите на БНБ с надпис: „Искаме промени!“. Изобщо политиката навлезе навсякъде. Например в нашата квартална градинка децата играят на нова игра, научени от учителката: „Само СДС! Долу БСП!“. „Другарката“ може да си скандира където иска, но не и да втълпява политическите си пристрастия в незащитеното детско съзнание. На нейното равнище се е оказал и бащата на едно съседско момиченце, който, след като не получил отговор на въпроса „Какво е долу БКП!“, обяснил „авторитетно“: „Значи да убият мен“. През тези месеци децата на 10–11-годишна възраст вече се делели да „комунисти“ и „седесари“. В едно столично училище по данни на учителката „седесарите“ набили „комунистите“, защото викали в подкрепа на „своята“ партия.

Досега е имало безброй призови „Долу ръцете от...“, например Виетнам. Мисля, че един от основните принципи на политическата борба, ако изобщо има такива, трябва да бъде: „Долу ръцете от децата!“.

Стремежът към търсене на НЕПРЕХОДНИТЕ ИСТИНИ, сложил траен отпечатък върху националния ни характер, се изяви силно в призивите за „Чиста и свята република!“, „За Републиканска търновска конституция“, за „Възраждане на духовните ценности на българина“. Делото и личността на Васил Левски са сред тези опори, върху които можем да стъпим без колебание и можем да е почувстваме горди, че сме българи. И затова се обърнахме към тях между 17 и 19 февруари 1990 г., когато се отслужи панихида за Апостола. Разбира се, тук не мога да пропусна, че на 17-ти йеромонах Христофор Събев се провикна: „Левски–СДС“ и накрая остана само „СДС“. Така се „сроди“ и „продължи“ делото на Апостола с делото на Съюза.

Един от лозунгите, вдигнати след решението на ЦК на БКП от 29.XII.1989 г., бе: „Не предавайте България в борбата за власт“. Обърнат бе и към БКП, и към СДС. Особено злободневно звучи той и сега, когато всеки се пише „народен“. „Специалист“ по поставяне на цели „в името на народа“ е БСП, имаща традициите на комунистическата партия: „Власт „в името на народа“, разстрели „в името на народа“, начело са „хора от народа“. Другият ѝ основен опонент в предизборната борба също набираше точки по „народност“. Неговите поддръжници под път и над път викаха: „Ние сме народът“. Припомня го и Петко Симеонов, когато говори за противопоставянето: „Те (комунистите) ще си бъдат пак те. Ние, народът, ще правим митинги, за да бъде чут нашият глас“. Авторът продължава нравоучително: „Комунистическата партия трябва чрез свободни избори да слезе от сцената на властта за толкова години, за колкото народът пожелае.“

Ако изборите не бъдат свободни, има вариант БСП да победи. Но тогава СДС вече има готова формулировка: „Европа ще ни се смее“ (Demokratiya 1990).

През тези напрегнати месеци едни се писаха българи, други „надбългари“. Новоизпеченият социалист Георги Пирински щедро се разписваше върху хартиени знаменца на своята партия (червеният цвят е символ на кръвта на падналите за установяване на световния комунизъм, от който много малко нещо остана). Но новата „звезда“ разписваше и национални флагове, което е кощунство, както бе кощунство към националния химн

да се добавят стихове като „С нас Москва е в мир и в бой“ и „Партия велика води нашия победен строй“.

Синдром на „надбългарщина“ прояви и СДС, на чиито митинги се развяваха знамена без герб, но с инициали на Съюза, или сини флагове с триколюр в ъгълчетата.

Пристъпвам към черти, в чиято основа се крие противопоставянето зло–добро. От „фонтана“ на злото бликат ГРУБОСТ, ПРОСТАЩИНА, ЛОШОТИЯ, ЗЛОБА, ОМРАЗА. И нито една от тези думи не е излишна. Най-бледи примери са писмата до в. „Демокрация“ (Demokratiya 1990) или до в. „Начало“ (Nachalo 1990). В първото писмо се заявява, че всички от страна на опозицията са брадати, а това значи, че са малоумни (Пешевски от Ямбол), а второто започва с една от най-разпространените псувни (от група комунисти от с. Бега, Брациговско).

Много омраза се изля пред Народното събрание на 14.12.1989 г. Имаше за какво да бъде натрупана. И все пак... Няма обяснение за нападението над една линейка, стисната като в юмрук, когато понякога минутите решават един човешки живот.

Политическата борба се превърна в жизнена среда и за хора, които под маската на демокрация носят и от горепосочените „добродетели“. Съперничеството между партиите доста често се изразжда в нечистооплътна запалняковщина, когато привържениците на отборите се „мразят“ и бият „по принцип“, защото „другите“ са от „ония“. Например мен, безпартийния, на митинг на СДС от 3 март 1990 г. щяха да ме „репресират“, защото бях с касетофон, а пък „седесари“ не били допуснати на събранието на БКП на стадион „Васил Левски“ от 01.03.1990 г. Впрочем това не беше вярно, защото бях там и се разхождах свободно с репортер на в. „Демокрация“.

ДОБРОТА също имаше. Но тя не се появи в лозунгите. А те са лицето на отделния човек в политиката. Това, което той сам си е „направил“, или сам е „приел“ за свое, като държи написан от съответния партиен щаб лозунг. Освен ако добрината в политическите взаимоотношения не се изразява в умереност, в търсенето на справедливост. Но само колко екстремистки лозунги имаше! В дните след 29.12.1989 г. един от хората каза пред Народното събрание: „Горд съм, както никога досега, че съм българин“. Но няма как да не се пропусне, че бяха издигнати и други искания: „С турски имена – в Турция“; „В България не шем ибрици и чалми!“ и т.н.

И пак през същите дни имаше най-много доброта и топлина. Никога няма да забравя как стъпалата на Народното събрание бяха отрупани с одеала, дрехи, вкочанявали от студа хлябове и вече пръснали се от студа бутилки с мляко. Това не беше дар от софийската до провинциалната номенклатура, защото нямаше инвентарни номера и дрехите не бяха от най-топлите. Просто хората бяха откъснали от себе си, каквото са могли.

Би трябвало да завърша с нещо добро. Чисто формално, чувството за хумор, присъщо на нашенеца открай време, е хубаво нещо. Но през вековете то се е превърнало в защитна реакция против всякакви несгоди, потисници, и да не ти дава Господ да попаднеш в устата на българина.

Една от шетите, които понесохме от „разграждането на тоталитаризма“, е рязкото спадане на качеството на политическите вицове. Пестелив отблясък от „миналото“ се хвърля по лозунгите: „Свети Тодор Кръстител“, „Тодор Живков – посланик в Турция“, „Не искаме друг Нерон“ (на главата на Живков има лавров венец с надпис „цезар“); за Петър Младенов: „Хитър Петър“.

ЧУВСТВОТО ЗА ХУМОР е тясно свързано с реализма и прямотата: „Много гърми, а не вали“, „Преустройство или преброяване на наивниците“... Българинът не прощава на тези, които са го тъпкали, мамили или се готвят да го измамат отново, може да ги застигне и след дълго чакане, и със закъснение.

Българският характер е дълбок като кладенец и това, което се черпи от него, невинно е чисто и бистро като вода. Отделните черти трудно могат да се разграничат една от друга, за да бъдат поставени под микроскоп. Политическата „среда“ е възможно най-негодното контрастно вещество, но създава може би най-благоприятните условия за изява на характера. Това важи особено за преходния период от тоталитаризъм към демокрация или от идеологизация към политизация, при който се изхвърлят на преден план черти, които биха си „дремали“ при един „спокоен“ демократичен строй. А при един „по-спокоен“

тоталитаризъм биха били вкарани в калпа, за който споменах в началото. Затова трябва да се прецени кои българи са патриоти, кои патриотари, кои обикновени партизани, или просто садисти.

ЛИТЕРАТУРА /REFERENCES

Milkov H. D. 1995. Moyat vrag e i tvoy vrag (10 noemvri 1989 – 10 yuni 1990) [(My enemy is also your enemy (November 10, 1989 – June 10, 1990)]. *Politicheski izsledvaniya*, Issue 3, s. 313–321. (In Bulgarian).

Милков, Х. Д. 1995. Моят враг е и твой враг (10 ноември 1989 – 10 юни 1990). *Политически изследвания*, № 3, с. 313–321.

Milkov H. D. 1999. Mitove v sinyo i cherveno [(Myths in blue and red)]. Sofia: Heron press, 170 s. (In Bulgarian).

Милков, Х. 1999. Митове в синьо и червено. София: Херон прес, 170 с.

Milkov H. D. 2000. Obraz sreshtu obraz (10 noemvri 1989 – 10 yuni 1990) [(Image vs. Image (November 10, 1989 – June 10, 1990)]. *Balgarski istoricheski pregled*, Issue 1–2, s. 139–172. (In English).

Милков, Х. 2000. Образ срещу образ (10 ноември 1989 – 10 юни 1990). *Bulgarian Historical Review*, № 1–2, с. 139–172.

Milkov H. D. 2019. Pod raka s demokratsiyata. 30 godini „nezhna revolyutsia“ [(At hand with democracy. 30 years of “tender revolution”)]. Sofia: Ariadna, 384 s. (In Bulgarian).

Милков, Х. Д. 2019. Под ръка с демокрацията. 30 години „нежна революция“. София: Ариадна, 384 с.

Milkov H. D. 2020. Prohozhdaneto na demokratsiyata. Hora sme, a ne ovtse! (10 noemvri 1989 g. – 10 yuni 1990) [(The Walk of Democracy. We are human, not sheep! (November 10, 1989 – June 10, 1990)]. *Zhurnal za istoricheski i arheologicheski izsledvaniya*, Issue 1, s. 145–170. (In Bulgarian).

Милков, Х. Д. 2020. Прохождането на демокрацията. Хора сме, а не овце! (10 ноември 1989 г. – 10 юни 1990). *Журнал за исторически и археологически изследвания*, № 1, с. 145–170.

Demokratsiya 1990, 12 February. (In Bulgarian).

Демокрация, 1990, 12 февруари.

Demokratsiya 1990, 16 February. (In Bulgarian).

Демокрация, 1990, 16 февруари.

Demokratsiya 1990, 13 March. (In Bulgarian).

Демокрация, 1990, 13 март.

Nachalo, no date. (In Bulgarian).

Начало, 1990, без дата.

Rabotnichesko delo 1989, 26 November. (In Bulgarian).

Работническо дело, 1989, 26 ноември.

Дата на подаване на статията в редакцията – 11 май 2021 г.